

Марија Крстић

*Одељење за етнологију и антропологију
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
jabuchica011@gmail.com*

Дијаспора и радници на привременом раду у иностранству: основни појмови*

Апстракт: У раду се бавим феноменом радника на привременом раду у иностранству који су после Другог светског рата мигрирали у земље Западне Европе. У циљу економске обнове, западно-европске земље су због ниског наталитета и високог морталитета биле принуђене да запошљавају инострану радну снагу. С друге стране, лоши економски услови, немогућности запослења и жеља за вишим стандардом од оног у земљи порекла мотивисали су раднике из Италије, Шпаније, Португалије, Турске, СФР Југославије, Грчке, Ирске, Финске и земаља северне Африке да потраже запослење у иностранству. Радници на привременом раду у иностранству представљају спону између земље матице и земље пријема. Самим тим, радни мигранти се могу сматрати и дијаспором земље матице. С тим у вези, у раду јукстапозиционирам феномене "дијаспора" и "радници на привременом раду" у циљу преиспитивања да ли, када и како радници на привременом раду постају дијаспора. У раду је посебан акценат стављен на радне мигранте из СФР Југославије, популарно називане "гастарбајтерима" и политички однос државе према њима.

Кључне речи: дијаспора, радници на привременом раду у иностранству, СФР Југославија, гастарбајтери

* Текст је настао као резултат рада на пројекту Министарства просвете и науке РС *Идентитетске политике Европске уније: Прилагођавање и примена у Републици Србији* (177017) и пројекта Министарства за културу РС *'Ни тамо, ни овде' – културно наслеђе и идентитет гастарбајтерске популације*. За савете и помоћ око избора литературе захваљујем се професору са Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду Ивану Ковачевићу, и колегиницама Љубици Милосављевић и Ани Банић-Грубишић из Института за етнологију и антропологију, Филозофског факултета у Београду.

Увод

Појава и феномен радника на привременом раду у иностранству нису нови. Са Балканског полуострва постоје историјски подаци о радним миграцијама још из XIX века. Међутим, разумевање овог феномена и даље захтева додатна истраживања и објашњења с обзиром на комплексност и његову дуготрајност. На пример, Улф Брунбауер дефинише радне емиграције на подручју Балкана као "друштвени феномен дугог трајања" (2009, 29). С тим у вези, историјска, антрополошка и социолошка истраживања радних миграција ћу користити као шири оквир за разумевање феномена радника на привременом раду у иностранству, популарно називаних гастарбајтерима. У југословенском случају, гастарбајтери су исељеници који су после Другог светског рата, економске кризе у земљи и потражње за јефтиним иностраном радном снагом у Западној Европи, одлазили у иностранство на привремени рад. Сама кованица је немачког порекла и значи гост-радник (*gastarbeiter*)¹ и упућује на привременост боравка који је требало да карактерише њихов живот у иностранству.

У складу са тим, први део рада је посвећен разумевању појма "дијаспоре", док се у наредним одељцима бавим дефинисањем и објашњавањем појмова радника на привременом раду у иностранству. Шире гледано, "дијаспора" подразумева организовану групу људи која живи ван земље матице. С друге стране, како истиче Клифорд, крајем XX века, већина заједница има "дијаспорске димензије и праксе" и стога није могуће јасно дефинисати појам.² Из тог разлога, исти аутор сматра да дијаспора не

¹ Док су у Немачкој страни радници "гости", у Швајцарској су страни радници (*fremdarbeiter*) и сагледавани су из перспективе другости (Dahinden 2009, 260; cf. Popović 2008, 13). Вуксановићева додаје још једно тумачење и разлику између гостујућег и страног радника. 'Fremdarbeiter' је током Другог светског рата био присилно запослени страни радник у фабрикама нацистичке Немачке (Vuksanović 1997, 4).

² Клифорд наглашава да дискурс о дијаспори треба да буде отворен зато што на креирање дијаспоре утичу многи фактори као што су: колонизација, прилив новог становништва и глобалне комуникације. Аутор се у раду служи појмовима које недовољно дефинише: 'diaspora', 'diasporas', 'diaspora discourse', 'diaspora identity' (Clifford 1994). Брубејкер (1995b) пише о семантичкој и концептуалној дисперзији термина дијаспора и његовој пролиферацији у академском и неакадемском дискурсу. Према Брубејкеру, дијаспора није затворени ентитет већ категорија која означава праксу уз помоћ које се постижу одређене тврдње, уобичавају пројекти, формулишу очекивања, мобилишу снаге или се апелује на лојалности (Brubaker 1995b, 12). У овом раду се нећу дубље посветити испитивању семантичких, а самим тим и концептуалних разлика које могу да произађу између различите врсте употребе јединине или множине појма "дијаспора".

означава само транснационалност и кретање већ "укључује и политичке борбе да се локално дефинише као дистинктивна заједница у историјском контексту расељења" (Clifford 1994, 308, 310). С обзиром да постојање дијаспоре једне заједнице упућује на измештање центра из 'отаџбине', и показује да су "центар и периферија релативне и историјски конструисане категорије" (Levy 2000, 152), поставља се питање како се гастарбајтери уклапају у ту другачију матрицу односа? Рад представља преглед најважнијих гледишта о дијаспори и појму радника на привременом раду са циљем да се боље схвати феномен гастарбајтера и њиховог "арбајтовања" у иностранству. С обзиром да су многи гастарбајтери доводили и породице и затим се заједно сви трајно настањивали у иностранству, поставља се питање да ли су гастарбајтери дијаспора или не? Прецизније, у раду истражујем када радници на привременом раду постају део дијаспоре?

Дијаспора, дијаспоре, дијаспори...: дефиниције и објашњења појма "дијаспора"

Постојање дијаспоре је условљено миграцијама, односно мигрирањем становништва из једне државе у другу. Миграције обухватају "просторну покретљивост или просторну мобилност становништва" без обзира на трајање и дистанцу (Bobić 2007, 103). Постоји више дефиниција и критеријума за класификацију миграција. У односу на државне границе, миграције могу бити спољне и унутрашње; у односу на трајање, миграције могу бити дефинитивне (коначне) и привремене (сезонске, дневне или повремене, повезане са обављањем радних активности); према узроку, миграције се могу делити на економске и не-економске; у односу на слободу воље, могу бити добровољне и присилне; и у односу на организованост, миграције могу бити организоване и неорганизоване (Bobić 2007, 106, 110). Када су у питању привремене миграције, Марија Оливеира-Рока (1984) их назива "кружним просторним кретањем" или "кружном миграцијом". Према ауторки, такав тип кретања укључује "сваки одлазак с повратком из мјеста сталног становања у неко друго мјесто, на краћу или дужу удаљеност ради посла, школовања, набаве робе и услуга и слично". Бавећи се кружним миграцијама унутар Југославије, Оливеира-Рока закључује да према критеријуму трајања и учесталости враћања у место боравка, оне могу бити: а) редовне (дневне, седмичне, месечне и сл.) и б) једнократне или виšekратне сезонске и случајне миграције. По територијалном домету, кружне миграције могу бити локалне, међурегионалне или међународне (Oliveira-Rosa, 4).

У литератури се обично указује на две групе фактора који утичу на миграције – *push* и *pull*. Док се под *push* факторима подразумевају непо-

жељни социо-економски услови којима су незадовољни појединци и групе који их условљавају на одлазак, pull фактори делују као привлачна сила у земљи дестинације (Dorigo and Waldo 1983, 1; Bogue 1969, 753 према Redden 1980, 124; в. Bobić 2007). Иако Риденова указује на општост дефиниције *push* и *pull* фактора, зато што искључује могућност индивидуалног избора на који утичу различити услови и перцепција (1980, 125), ови фактори указују на важну узрочно-последичну везу између (одласка) мигранта-земље матице и земље домаћина. Важну улогу у разумевању ове сложене везе је дијаспора. Дијаспора настаје као последица миграционих кретања. Дијаспора као "појам" има утемељење у стварном живљењу одређене групе људи ван оквира земље матице. У овом одељку правим преглед различитих дефиниција и одређења појма дијаспоре.

Како Коен наводи, "дијаспора" је грчка реч која се састоји од глагола *speiro*-сејати, расејати, раширити и предлога *dia*-преко (2001, 3642). Према овом аутору, појам се углавном повезивао са "традицијом жртве" ('victim tradition') и односио се на жртве присилног расељавања (нпр. Јевреја, Јермена, афричких робова) које су чезнуле за домовином. Зато што многе групе себе називају дијаспорама одржавајући јак групни идентитет или су препознате као такве од стране других, иако нису биле жртве колонизације или прогона, појам је током 1980-их добио шире значење (Cohen 1997; 2001). Дајал, на пример, подсећа да нису све миграције номадске или егзилске, већ да неке могу бити избегличке или економски мотивисане и да је стога неопходно узети у обзир расу, род, класу, етничку припадност, однос према предачком дому и домаћинском друштву, као и наративе "ни овде ни тамо" (Dayal 1996, 49-54). У сваком случају, потребно је нагласити да припадници дијаспоре имају осећај заједничке припадности (co-ethnicity) и гаје одређену лојалност према земљи матици (Cohen 1997, ix).³ Другим речима, "дијаспора" је почела да укључује различите групе које могу бити добровољне и не морају имати тако јаку везу са културним, историјским и религиозним наслеђем земље

³ Брубекер под "отацбином" ("homeland"), не подразумева стварну земљу матицу одакле потичу преци миграната. Према овом аутору, 'отацбина' је политичка а не етно-географска категорија зато што су отацбине конструкти а не природне датости (Brubaker 1995a, 110). "Држава постаје спољна национална 'отацбина' за 'своју' етничку дијаспору када политичке или културне елите дефинишу етно-националне рођаке у другим државама као чланове своје нације, тврдећи да 'припадају' држави и да морају бити надгледани и њихови интереси заштићени", и када држава заиста надгледа, промовише или штити њихове интересе (Brubaker 1995a, 110). Са друге стране, треба имати на уму да је немогуће порећи да 'отацбина' као етно-географска постојбина ипак постоји у одређеном социо-културном времену, без обзира што су у њу уписане етно-експликације и политичке и културне категорије.

матице (Cohen 2001, 3643). Коен је направио поделу на неколико различитих дијаспора: *дијаспоре "жртве"* које су имале порекло у масовном погрому; *радне, трговачке и империјалне дијаспоре* које могу бити последица потраге за послом, због трговине или као последица амбиција колонизатора који се из различитих разлога селе у колоније (због климе или војних разлога); и *културне дијаспоре*. Према истом аутору, дијаспора мора да испољава неколико следећих карактеристика: 1) расељавање из домовине; 2) одлазак из земље у потрази за послом; 3) колективно сећање⁴ и мит о отаџбини; 4) идеализацију о претпостављеном предачком дому; 5) покрет повратка; 6) јаку етничку групну свест; 7) проблеме у земљи домаћина; 8) осећај солидарности⁵ с истим етничким припадницима у другим земљама; 9) могућност различитог, креативног, обогаћујућег живота у толерантном друштву имиграције (Cohen 1997, 1, 57, 67, 180-187).

Клифорд сматра да дијаспоре обухватају неколико елемената као што су место становања и одржавање заједнице далеко од земље порекла. Дијаспоре представљају облик заједничке свести и солидарности уз помоћ којих одржавају идентификацију ван националног временског и просторног оквира да би се живело унутар групе (Clifford 1994, 308). Дијаспора се, с једне стране према Клифорду дефинише негативно кроз дискриминацију, искуство губитка, маргиналности, егзила и експлоатацију, кроз немогућност у напредовању и искључивање. С друге стране, дијаспора се дефинише позитивно путем идентификације с историјским, политичким и културним силама, што им омогућава осећај припадности глобалним токовима док се налазе у некој другој заједници (Clifford 1994, 311-312, в. Vuksanović 1997). Иако географски одвојени, људе повезују модерна средства транспорта и комуникација који смањују дистанце и доводе до преклапања границе и дијаспоре што отежава њихово раздвајање (Clifford 1994, 304).⁶

⁴ Према Клифорду, људи у дијаспорама не желе да се интегришу нити асимилију у нову заједницу. Дијаспора има јаке везе са матицом и одржава јак осећај идентитета. Заједнице у дијаспори имају изражен осећај да су 'народ' с историјским коренима и судбинама ван простора и времена државе домаћина (Clifford 1994, 307-311).

⁵ Слично и Клифорд истиче да се подразумева солидарност и везе са "тамо", док "тамо" не мора да буде јединствено место нити једна нација (1994, 322).

⁶ У свом кључном раду о етничким групама, Фредерик Барт указује на важност друштвених граница које могу бити територијално изражене (1969, 15). Етничке групе су категорије само-идентификације и "границе опстају упркос протоку људи преко њих" зато што етничке разлике не зависе од одсуства покретљивости, контаката или информација (Barth 1969, 9-10). Клифорд наводи и важност изучавања границе као арбитрарног међаша између две географске

Према Вертовцу, под појмом *дијаспора* се углавном подразумева "де-територијализовано" или "транснационално" становништво које не живи у земљи порекла "и чија друштвена, економска и политичка мрежа прелази границе појединачних националних држава" (1999а, 1). У том смислу, Вертовец наводи три најчешћа значења дијаспоре употребљивана у академској литератури (Vertovec 1999а, 2-23):

1) "дијаспора" као друштвена форма

Ово је најчешће значење дијаспоре и повезује се с Јеврејима и њиховим трауматичним искуством егзила из отаџбине. У том смислу, под "дијаспором" се подразумева расељавање, жртвовање, отуђење, губитак, као и сан о повратку. У том смислу, дијаспора представља "специфичну врсту друштвених веза" обликованих историјским и географским условима који обухватају: насилне миграције; одржавање групног идентитета позивањем на "етнички мит" о заједничком пореклу и заједничким историјско-географским искуством; транс-државне институционалне мреже размене и комуникације; одржавање веза са домовином; развијање солидарности с члановима исте етничке групе у другим земљама; невољност или неспособност да се буде потпуно прихваћен у "друштву пријема" (host society) због чега се развијају осећања отуђења, искључења или пак, супериорности. Дијаспора изражава и "тензију политичких оријентација" с обзиром на подељене лојалности између отаџбине и домаћинског друштва и означава "економске стратегије" транснационалних група које представљају извор интернационалних финансија и трговине (Vertovec 1999а, 4). У овом смислу, према Вертовцу, дијаспора означава и везе расељене етничке групе са земљама емиграције и имиграције.

2) "дијаспора" као облик свести

Према овој интерпретацији, истиче се свест о припадању дијаспори. Дијаспоре имају "'двоструку или парадоксалну природу' која подразумева дискриминацију и искључивање као и поистовећивање са историјским наслеђем или светским културним или политичким силама" и укључује постојање свести о мулти-локалности" (Vertovec 1999а, 8).

3) "дијаспора" као модус културне производње

Масовни медији и комуникације омогућавају стварање и трансформацију хибридних идентитета дијаспоре (diasporic identity). С тим у вези, истиче се флуидност и конструисаност идентитета (Shore 1993; v. Ver

стране које су уједињене легалним и илегалним прелазима и комуникацијама (1994, 304). О друштвеним световима транснационалних миграната посредованих путем мрежа комуникацијских технологија в. Panagakos и Horst (2006).

2001; Hall 1990; 1992) расељених људи, док последично дијаспора учествује у "производњи и репродукцији транснационалних и културних феномена" (Vertovec 1999, 19).⁷ У овом смислу, конструкционисти су истакли да људи нису беспомоћни већ да поседују одређену моћ и могућност да делују ("agency") и да су чак и маргинализоване друштвене групе (и дијаспоре) способне да манипулишу својом ситуацијом (Levy 2000, 141-142). Како истиче Хол, идентитет није чињеница већ се увек производи у процесу репрезентације (1990, 222). У том смислу, културни идентитет није облик "заједничког дељеног сопства и историјских искустава" нити статична суштина већ пролази кроз различите трансформације и омогућава различита позиционирања у оквиру наратива о прошлости (Hall 1990, 223-226). Дијаспора се не односи на распршена племена чији је идентитет фиксно повезан само са и у односу на "свету домовину у коју морају да се врате по сваку цену" (Hall 1990, 225). Последично, Хол указује на неопходно признавање различитости и хибридности како дијаспоре тако и дијаспорских идентитета. Дијаспорски идентитети се константно изнова производе кроз трансформацију и различитост (Hall 1990, 235). Коен, на сличан начин, описује постојање "културних дијаспора". Такав "тип" дијаспора обухвата "различита миграциона искуства у касном модерном свету" (Cohen 1997, 128). С тим у вези, аутор наводи да су облици кретања "мигрирати ка" и "повратак из" замењени "асинхроним, трансверзалним протоцима који укључују посете, студирања, сезонске послове, туризам и кратке боравке више него миграције целе породице, стално боравиште и ексклузивно држављанство (Cohen 1997, 128). На сличан начин и Рапорт, на пример, указује на тешкоће при разграничавању "домаћина" од "госта" с обзиром на време савременог глобалног транскултурализма и туристичких кретања, радних миграната, ходочашћа, егзила и стога ниједна страна није "код куће" или "одсутна" (Rapport 2006, 182).

⁷ Социјални конструкционизам критикује есенцијалистичко становиште према коме су идентитети стабилни, хомогени, урођени и једнаки за све припаднике једне заједнице. Према социјалном конструкционизму, идентитети су флуидни, хетерогени, променљиви, фрагментарни, полиморфни, динамични, условљени временом и простором, преговарани и субјективни (Shore 1993; в. Ver 2001; в. Hall 1992; Vertovec 1999а). На пример, Клифорд, саме културе посматра као "места путовања" унутар којих људи на различите начине позиционирају свој свет, зато што су културе испресецане "гасоводима, туристима, западњачком робом, радио и тв сигнаlima" (Clifford 1992).

* * *

Као што се види из датог прегледа, не постоји једна могућа дефиниција дијаспоре зато што *не постоји* једна дијаспора нити један модел дијаспоре. С тим у вези се Клифорд залаже да је дијаспору неопходно прихватити као "лабаво кохерентну и адаптивну групу одговора на становање у расејању" ("dwelling-in-displacement") (1994, 310). Аутор објашњава да су субјекти дијаспоре јединствене верзије модерног, транснационалног и интеркултурног искуства где домовина представља важан елемент дијаспорског искуства и оданости у модерности (Clifford 1994, 311, 319). Транснационализам који се провлачи кроз текст је посебно поље истраживања миграција. Стога ћу овде дати само основна објашњења. Коен упозорава да постоји тенденција да се под појмом дијаспора све чешће означавају различити феномени зато што се етнички, религиозни и мањински статус увек не преплићу. Из тог разлога, аутор наводи да је можда боље употребљавати "транснационалне заједнице" да би се означиле постнационалне и не-националне форме друштвености и удруживања⁸ (Cohen 2001, 3644). Рубин Петерсон (2006, 1891) пише о транснационализму као дисциплини која се бави истраживањима миграната који се крећу из сиромашних у богатије заједнице и који одржавају односе путем којих повезују отаџбину и дијаспору. Особа је транснационална када живи на два географски различита места, учествује у транснационалним мрежама, има два домаћинства, путује између и живи у две државе (Dahinden 2009, 251). Вертовец (1999b, 1) објашњава да се транснационализам, као врста мрежа на даљину односи на "различите везе и интеракције које повезују људе и институције преко граница националних држава" и мобилности које пре свега омогућавају нове технологије и телекомуникације. С тим у вези, дијаспорски грађани који одржавају паралелне везе и са земљом порекла и са земљом рада и живота, представљају добар пример транснационализма.

Различите дијаспоре о којима је било речи постоје захваљујући различитим етничким групама људи које их сачињавају. Поред тога, да би дијаспора била препозната као таква, мора да постоји одређена свест о припадности земљи матици иако се живи ван ње. У наредном одељку ћу дати историјски и социолошки преглед појаве радника на привременом раду у Западној Европи у другој половини XX века са циљем да се испита да ли они представљају радничку дијаспору.

⁸ Аутор наводи пример "Хинду дијаспоре" где се на уштрб религијске занемарује етничка припадност (Cohen 2001).

Радници на привременом раду у иностранству

Рапорт подсећа да, уопштено гледано, заједнице у дијаспори на "различите начине имагинарно одржавају и регенеришу посебне идентитете и осећај различитости" упркос одвојености од домовине (Rapport 2006, 180-181). Он позива на прихватање глобалног феномена кретања са локалним манифестацијама који укључује индивидуална искуства друштвеног живота и самим тим представља испољавање многоструких дијаспорских идентитета. Пишући о карипској дијаспори, Хол објашњава да је она различита у различитим местима и временима и да се, у односу на различита питања, границе поново одређују (1990, 228). Како се у схватање дијаспоре као глобалног а локално доживљеног феномена уклапају радници на привременом раду?

Као што је већ споменуто, Коен, правећи разлику међу историјским и културно-политичким условима настанка дијаспоре, наводи да постоји и радна дијаспора. Радна дијаспора постоји када група одржава снажне везе са домовином путем очувања језика, религије, ендогамије, културних норми и митова, док је углавном искључена и маргинализована од стране друштва у коме се налази (Cohen 1997, 57-58). Вајнер, описујући иностране раднике у западно-европским друштвима и на Средњем истоку пише да они нису предвиђени да постану грађани нити имају политичка права и социјалну помоћ. Аутор (Weiner 1986, 47-48) дефинише раднике на привременом раду у иностранству као људе који раде у иностранству док остају грађани земље порекла. Иако је (западна) Европа, као континент, још од "открића" Америке била континент емиграције, после Другог светског рата, она постаје континент имиграције (Therborn 1987, 1183). У послератном периоду, током 1950-их и 1960-их ради економске обнове, земљама Западне Европе је неопходна додатна радна снага.⁹ Уз помоћ донација америчког Маршаловог плана и финансијске подршке Канаде и Аустралије, владе ових земаља су ангажовале иностране раднике за најосновније послове (Spielvogel 2009, 954; Fauberg et al. 2009; Vuksanović 1996, 296). Постоји више разлога зашто су се западно-европске земље одлучивале за иностране раднике. Како наводи Вајнер, после Другог светског рата, западно-европске земље биле су суочене с проблемом мањка становништва услед великих ратних губитака и преовлађујућег ниског наталитета. Таква ситуација их је натерала да траже инострану

⁹ О саврменим радним миграцијама в. Castles (2006) као и Shierup (1990) и Павићевић (2004) за миграције на подручју бивше Југославије. Шјеруп говори о 1990-им као периоду међународног "отимања за рад" (1990, 283), док Кастлс објашњава да је Европска Комисија данас забринута због набавке рада, тј. притиска имиграната с Истока и из Африке.

испомоћ у људству зато што њихове руралне области више нису могле да задовоље потребе растуће урбане индустрије и сектора услуга (Weiner 1986, 50). На недосатак радне снаге су утицали још и "динамичан раст привреде и њена све већа терцијализација" (Vuksanović 1996, 296). Према подацима које наводи Ивановић, СР Немачка, Француска, Велика Британија и Швајцарска су запошљавале 90% страних радника, а остатак су примале земље Бенелукса, Шведска и Аустрија (2008, 276).¹⁰ Радници су углавном долазили из Италије, Шпаније, Португалије, Турске, Југославије, Грчке, Ирске, Финске и земаља северне Африке које су имале проблем незапослености односно привредне стагнације (Vuksanović 1996, 296; Ивановић 2008, 276). Пишући о планираним миграцијама из руралних крајева јужне Европе у индустријске крајеве Западне Европе, Роудс наводи да земље које примају мигранте, као уосталом и сами мигранти виде себе као "циљну групу радника" који привремено одлазе у иностранство да раде да за новац (Rhoades 1996, 279-280).

Не постоји јединствен назив за радне мигранте. Они су обично називани имигрантима, емигрантима, страним радницима, економским мигрантима, странцима, гастарбајтерима или радницима на привременом раду у иностранству (Ивановић 2008, 275; Vuksanović 1997, 4). Од радних миграната се није захтевала ни асимилација нити се њој тежило с обзиром да су они били "привремена испомоћ". Од њих се очекивало да се по обављеном послу (који је трајао око 4-5 година) врате у своју земљу, својим породицама. Кастлс (1986, 770-771) издваја три фазе радних миграција. Прва фаза представља масовну радну имиграцију у земље капиталистичке економије. Друга фаза, "поновног уједињења породице" почиње када радници, да би умањили изолацију, сачували новац и олакшали тежак положај у страниј средини, доводе своје супружнике и децу или заснивају нову породицу. Када мигранти почну да заснивају породице и када њихова деца почну да похађају западно-европске школе, Кастлс закључује да се тада мигранти одлучују у највећем броју случајева да трајно остану. Аутор указује да се обнављање породичних веза, трајно насељавање и стварање етничких мањина убрзава у касним 1970-им и у 1980-им (Castles 2006, 4). Стога, Кастлс, трећу фазу назива фазом "трајног настањивања" и развоја нових етничких мањина (1986, 771).

Поставља се питање, зашто су се владе одлучивале за привремене раднике уместо за сталне мигранте? Вајнер наводи неколико разлога (1986, 50-51). Пре свега, сматрало се да су недостаци у људству привремени. Поред тога, гостујући радници су били углавном неквалификовани или полуквалификовани радници који су примали ниске плате и обавља-

¹⁰ За више информација о о радним миграцијама у Велику Британију, Белгију, Француску, Холандију, Швајцарску и СР Немачку, в. Castles (1986).

ли тешке и по здравље опасне послове (углавном мануелна занимања), и стога се сматрало да ће се лакше избећи жалбе и етнички сукоби са домаћим становништвом ако се зна да нису у питању трајни мигранти (Weiner 1986, 50-51; Ивановић 2008, 276; Vuksanović 1996, 301; Castles 1986, 771). Затим, у питању је била флексибилна и покретна радна снага коју су држава и послодавац лако контролисали (Castles 1986, 773). Радници из сиромашних земаља су углавном обављали послове у пољопривреди или у сектору услуга: у хотелима, ресторанима, при туристичким атракцијама (Fauberg et al. 2009). Последично, у случају криза и повећања незапослености, страни радници су први који би добили отказ и били приморани да напусте земљу (Weiner 1986, 50-51). Истовремено су домаћи радници преузели боље плаћене и цењеније послове (Ивановић 2008, 276). Како наводи Шпилфогел, иако су они економски били тражени, сами радници су себе сматрали друштвено и политички непожељним због ниских плата, дугих радних сати и сужених социјалних могућности (Spielvogel 2009, 954; Fauberg et al. 2009). Иако су имали радне визе и законску дозволу своје земље, запослени су често искоришћавали раднике зато што они нису били свесни својих права као што су право на материјално и социјално осигурање у случају губитка посла, право на деџи додатак, помоћ за школовање и допунску наставу за децу (Fauberg et al. 2009; Vuksanović 1996, 301). Ивановић објашњава да радницима на привременом раду званична политика западно-европских земаља није дозвољавала да напредују. С тим у вези, аутор истиче да је према иностраним радницима била уперена снажна дискриминација "не само на радном месту већ и у начину на који се решавало питање њиховог становања, синдикалног организовања и уопште стицање радних и политичких права" (Ивановић 2008, 276). Упркос економској несигурности, расизму и ксенофобији којима су били изложени (Weiner 1986, 47, 59), многим радницима су се придружиле и породице да би сви заједно остали у иностранству (Spielvogel 2009, 954). Последице радне емиграције по емигранте и земљу порекла сумира Вуксановићева (1997, 45-50). Одласком на рад у иностранство смањује се незапосленост и омогућава прилив дознака у земљу порекла, као и већа зарада и стицање нових знања, квалификација и учење страног језика за радне мигранте. Иако на привременом раду у иностранству, радници су остајали повезани са својом земљом и својим породицама којима би слали дознаке. С тим у вези, многи аутори истичу важност дознака за економију земље порекла (Fauberg et al. 2009; Marković 2005; Nikolić 2009). С друге стране, могуће је уочити многе негативне последице које су се одразиле пре свега на породицу радног мигранта. "Одласком појединих чланова, најчешће мушкарца, ствара се специфичан тип мигрантске-непотпуне породице" (Vuksanović 1997, 48). У таквим условима, сви су патили. Радници на привременом раду од прена-

прегнутости због одвојености од породице и тешког живота, док се код деце одуство родитеља осликавало у "емотивној преосетљивости" или лошијим резултатима у школи (Vuksanović 1997, 48-49). Због одлива радника, земља емиграције губи потенцијалну радну снагу, долази до инфлације због прилива новца и пораста конзумеризма због увоза као и до померања на тржишту рада и у демографској структури. Упркос томе, Вајнер напомиње да су неке земље у развоју подстицале одлазак својих радника због прихода које они шаљу кући и истовремено на тај начин смањују незапосленост (Weiner 1986, 57-59; Shierup 1990, 17). С обзиром да су радници углавном били различитог етничког, понекад расног, религиозног и лингвистичког порекла, утицали су на промену места која су насељавали (Weiner 1986, 47; Fauberg et al. 2009). У том смислу, "Западна Европа је постала заиста Нови Свет, с обзиром да су имиграције обликовале значајно мулти-етничка и мулти-културна друштва" (Therborn 1987, 1187).

До промене у имиграционој политици западно-европских влада долази средином 1970-их година која је изазвана економском кризом. Крајем 1973. године, криза у снабдевању нафтом делује на економском плану и изазива "смањење економске активности и потражње за радном снагом" (Vuksanović 1996, 300; в. Ивановић 2008, 276-277; Dobrijević 2007; Shierup 1985).¹¹ Земље чланице ОПЕЦ-а (The Organization of the Petroleum Exporting Countries) после арапско-израелског рата нагло повећавају цене нафте (Castles 2006). "Кризу у нафти" Шјеруп види као "прикладан изговор" за покретање стратегије стабилизације миграцијског система, с обзиром да током 1970-их долази до развоја компјутерске и индустријске технологије које све више замењују (неквалификовану) радну снагу (Shierup 1985, 21-22; Therborn 1987, 1186). У том периоду су земље западне Европе имале довољан број радника и стога су ограничиле прилив нове неквалификоване радне снаге и пооштриле услове за добијање радне и боравишне дозволе (Dobrijević 2007, 97; Vuksanović 1996, 301). Последица такве политике представља отпуштање страних, неквалификованих и болесних радника који су били приморани да се врате у домовину. Тим поступцима, западне економије су се ослободиле вишка радника, корисника социјалне помоћи или бенефиција за незапослене као и проблематичних политичких клијената (Shierup 1985, 26). На овај начин, Западна Европа пребацује део своје економске кризе на земље емиграције не узимајући у обзир да ли те земље могу "да апсорбују ову радну снагу" (Vuksanović 1996, 300). Иако се претпостављало да ће окончавањем радних уговора већина радника отићи, према Каствлсу многи су и остали и дове-

¹¹ Каствлс наводи да је Велика Британија једина земља која је забранила радне имиграције још 1962. године (1986, 770).

ли и своје породице код себе. С друге стране, зато што нису могли да их натерају да оду, многе европске земље су увеле строжију имиграциону политику према гостујућим радницима (Spielvogel 2009, 954). С тим у вези, Вајнер упозорава да постоји страна популација која се неће вратити кући али која и даље није друштвени ни законски инкорпорирана у друштво. Радни мигранти нису интегрисани у западно-европска друштва као "једнаки" већ се налазе у дискриминисаном и економски незавидном положају (Castles 2006, 4-5). Истовремено, двоструке лојалности (*double loyalties*) честе код имиграната овде не постоје, зато што су ови страни радници лојални својој домовини док поштују законе друштва у коме раде (Weiner 1986, 65). Тако посматрано, радници на привременом раду у иностранству јесу дијаспора зато што не само да и даље остају држављани земље порекла већ и остварују, негују и одржавају јаке везе са својим породицама а уз помоћ дознака економски потпомажу земљу порекла. С друге стране, с обзиром на привременост њиховог боравка у иностранству и неинтегрисаност у друштво пријема, радници на привременом раду у иностранству су "привремена" дијаспора. Другачије речено, они су "гостујући" радници у земљи рада али су и "гости" у дијаспори.

Један пример радних миграната – СФР Југославија

Према историјским подацима, сезонске миграције у иностранство због посла из бивших југословенских земаља забележене су још у XIX и по-четком XX века (Vuksanović 1996, 295; Marković 2005; Селинић 2008; Pavlica 2005; Павићевић 2004). Вуксановићева наводи да су упркос сезонском карактеру послова миграције углавном прерастале у трајна исељавања док су везе с домовином и касније с породицом прекидане (1996, 295).

Ивановић истиче да су Југословени после Другог светског рата одлазили у иностранство на рад искључиво из економских разлога. У том периоду, с обзиром на немогућност запослења у земљи, они су искористили могућности запослења у Западној Европи и добијања путних исправа док их је водила жеља за вишим стандардом (Ивановић 2008, 277). У том периоду, Југославија је била економски и инфраструктурно неразвијена, док су скоро $\frac{3}{4}$ становништва чинили сељаци (Shierup 1990, 25). Између 1953. и 1971. године у Југославији долази до наглог демографског раста (Драгишић 2009, 55-56). Радни мигранти су углавном били млади, способни, здрави и неожењени мушкарци са села (Vuksanović 1996, 298). Антонијевићева истиче да су у иностранству гастарбајтери живели скромно и оскудно, уз слабо познавање језика што их је чинило маргинализованим и "другоразредним" грађанима у тим "новим" домовима"

(2000, 253).¹² Истражујући влашке гастарбајтере из Љубичевца који одлазе у Данску, Дрљача закључује да је типично да оде један члан домаћинства (отац) и да после тога дођу жена и деца (1975). Радни мигранти из Југославије који су отишли на рад у иностранство током шездесетих и седамдесетих година XX века су планирали да се врате кући са уштеђеним новцем и купе пољопривредне машине, земљу и аутомобиле и подигну стамбене зграде (Brunnbauer 2009, 25; Радић 1971, 22). Упркос томе, с обзиром на непрецизне статистичке податке, не зна се колико се тачно радника вратило, поготово што су неки одлазили поново због немогућности да се поново укључе у југословенско друштво (Brunnbauer 2009, 25). Према подацима, највећи број Југословена су били на привременом раду у СР Немачкој, Аустрији, Аустралији, Француској и Швајцарској (Ивановић 2008, 279; Brunnbauer 2009, 23). У Европи, емигранти из централне Србије су одлазили углавном у Немачку, Аустрију, Швајцарску и Француску, са Космета се одлазило у СР Немачку и Швајцарску, а из Војводине у СР Немачку и Аустрију (Vuksanović 1996, 299). Ивановић истиче да је "гастарбајтерски период" трајао од 1955. до 1973. године. Аутор прави разлику између неколико фаза југословенске миграционе политике (Ivanović 2009, 25-26). У првој фази, од средине 1950-их до 1962. године, власт жели да "задржи потенцијалне иселјенике у земљи". У том периоду СФР Југославија и комунистички режим нису дозвољавали радне миграције и емиграције су биле забрањене. Сматрало се да се "сваком радном човеку може наћи посао" и сматране су издајством иако се према самим миграцијама "држава односила нехајно" и стога не постоји прецизна статистика (Marković 2005, 146; Dobrijević 2007, 89-90; Brunnbauer 2009; Vuksanović 1996, 295). Гастарбајтери су представљали и врсту критике југословенског комунистичког режима с обзиром да су напустили "социјалистички рај" да би били "експлоатисани" у капиталистичким еконимијама (Brunnbauer 2009, 45; Novinšćak 2009). Другу фазу карактерише доношење Закона о амнестији, док се у трећој фази, "фази максимализације" од 1965. доносе законске регулативе са циљем да се "повећа број људи који желе да оду на привремени рад". Либерализација добијања пасоша, "демократизација" југословенског друштва и "политика отворених граница" су, према Селинићу, утицали на повећање броја

¹² О гламурозним свадбама и свечаностима, такмичењу у исказивању престижа путем показивања луксузних и скупочених материјалних добара од зарађених пара "тамо" потрошених "овде" и гастарбајтерској разметљивости када се врате кући у Источну Србију је написано неколико студија в. Bratić i Malešević (1982); Ромелић и Стојановић (1989); Антонијевић (2000); Novaković (2005). С друге стране, према Брунбауеру, гастарбајтери су коришћењем модерних потрошачких добара допринели модернизацији али не и развоју земље (2009, 49).

радника у иностранству (2008, 553). Марковић истиче да су се гастарбајтери налазили у парадоксалном положају у Југославији. С једне стране, југословенске власти су им дозвољавале да напусте земљу у потрази за бољим животом и радо су примале њихове дознаке, док су с друге стране остајали сумњиви због могуће сарадње с политичком емиграцијом (2005, 149).

У даљем тексту ћу хронолошки покушати да илуструјем миграције, однос власти према радним мигрантима и користи које је држава имала од њих.

а) криза у земљи

Период шездесетих и седамдесетих година представља период економске кризе, незапослености, вишка запослених, ниског животног стандарда и отежаних радних услова, превеликог притиска аграрног становништва на градове што је условило да углавном неквалификовани радници из руралних средина напусте Југославију (Dobrijević 2007, 89; Селинић 2008, 550; Shierup 1990, 76). Након 1964. године, долази до "повећаног прилива становништва у радно-способни узраст . . . уз истовремену привредну стагнацију због чега "долази до продубљивања проблема запошљавања" (Vuksanović 1996, 297). Претпостављало се да ће радне емиграције привремено решити проблем незапослености и структурних реформи у пољопривреди и путем дознака побољшати економски статус земље, али се није очекивало да ће утицати на промену старосне и професионалне структуре становништва (Shierup 1990, 77, 124).

У случају емиграција из централне Србије постоји више студија о гастарбајтерима. Марковић истиче да су у питању углавном људи са села који су пре одласка били запослени у пољопривреди, док је мањи број радио у рудницима, грађевини и индустрији (2005, 149). Ромелићева и Стојановић, анализирајући гастарбајтере из ђердапског региона (углавном влашког порекла) наводе да су узроци првих миграција сеоске неквалификоване радне снаге 1960-их неповољна економска ситуација и сиромаштво (1989, 197). Марјановић истиче да је узрок економских миграција и одлазак на рад у иностранство из села Неготинске крајине недовољна институционална заштита сељака и ниско-акумулативна пољопривреда (1981, 97). Иако аутори тврде да су радне миграције појава одласка "трбухом за крухом" (Јањетовић 2008; Добријевић 2007), ову тезу је неопходно узети са резервом и додатно преиспитати. Брунбауер, на пример, наводи да су мигранти били из најнапреднијих југословенских република, Словеније и Хрватске (2009, 31). Шјеруп такође истиче да су у великом броју случајева мотив миграција биле веће плате у иностранству, а не незапосленост у земљи (1990, 77-78). Радић, бавећи се радни-

цима на привременом раду пореклом из Тимочке Крајине, долази до закључка да су према резултатима Завода за запошљавање радници углавном са села и то богати и средње имућни сељаци. Они су се жалили на тежак положај сељака, висок порез и несигурност на тржишту у Југославији (Радић 1971, 22). У сваком случају, нису једини разлози за одлазак били потрага за послом већ и потрага за боље плаћеним послом (Селинић 2008, 552).

Међутим, узроке дубље кризе је могуће пронаћи у реформама из шездесетих година. С обзиром на неуспех реформе из 1961. године, покушало се да се економска криза сузбије новом реформом 1965. године. Међутим, последице реформе из 1965. су водиле ка још већој кризи која се огледала у паду производње, нестабилности цена, појави залиха готових производа, инфлацији, порасту незапослености и социјалних разлика и смањеној могућности запошљавања (Селинић 2008, 551-552). "Појава вишка радне снаге, успорен темпо запошљавања, отпуштања са посла, немогућност запошљавања младих стручњака, повећање личних доходака у иностранству, промена паритета динара – додатно су утицали на повећање интереса радника да потраже запослење у иностранству" (Ивановић 2008, 279). Вуксановићева истиче на парадокс југословенске привредне реформе из 1965. године. Модернизација радне организације условила је смањење броја запослених (Vuksanović 1996, 296). У то време су и индустријски радници постали сувишни и тржиште рада није могло да прихвати сву сеоску радну снагу (Brunnbauer 2009, 44-45). Сличан став има и Предраг Марковић. Он тврди да су реформе из 1961. и 1965, с једне стране изазвале повећану незапосленост затварајући предузећа, док је с друге стране извоз радне снаге "привремено олакшао проблем незапослености" (Marković 2005, 146).

б) хронолошки преглед југословенске стратегије организовања радних миграција

С обзиром да до 1963. године није било међудржавних уговора нити организованог одласка на рад, Југословени су одлазили у том периоду "стихијски, по препоруци пријатеља и рођака, често и без путних исправа" (Dobrijević 2007, 90). Према подацима које наводи Добријевићева, у првом миграционом таласу највише људи је одлазило на рад из Хрватске (43%), Словеније (42%), Србије (8%) и Босне и Херцеговине (7%). Од 1963. године, Југословенске власти мењају политику према радним миграцијама. У том периоду миграције престају да се третирају као непријатељски чиновници и власт почиње да их усмерава и контролише у складу са привредним потребама земље и ради заштите својих грађана у иностранству (Dobrijević 2007, 90, 92; Ивановић 2008, 278). Те године, Саве-

зни секретаријат за рад је донео први правни акт, "Упутство о поступању при запошљавању радника у иностранству", којим се регулисао одлазак радника на привремени рад у иностранство (Ивановић 2008, 277). Држава је у гастарбајтерима видела више предности. Пре свега, смањивала се незапосленост неквалификоване радне снаге у земљи (Радић 1971, 28). Затим, очекивало се да ће се радници тамо квалификовати и донети "знања и вештине" па ће се "лакше укључити у привреду" (Dobrijević 2007, 92). Дознаке гастарбајтера су представљале важан прилив новца за њихове породице и државу (Dobrijević 2007, 92; Јањетовић 2008, 260; Радић 1971; Селинић 2008, 571; Драгишић, 2009, 62) док су гастарбајтери представљали "главне интересенте за техничку робу и аутомобиле" (Dobrijević 2007, 92). С друге стране, постојала је и негативна страна одласка грађана у иностранство на рад. Брунбауер примећује да је Југославија обучавала раднике који би одлазили да раде у иностранство док су многи повратници били или неквалификовани или истрошени и онда би били незапослени по повратку (Brunnbauer 2009, 47). Од 1964. почиње организован одлазак радника у иностранство преко Завода за запошљавање, док је Савезни биро за послове запошљавања радника у иностранству основан 1965. године. Радници су морали да потпишу Уговор о раду којим се регулисао њихов смештај и исхрана, зарада и радно време, дужина трајања уговора, здравствено осигурање, стицање пензије, право на дечији додатак, као и услови и права коришћења годишњег одмора (Радић 1971, 23, 26). Ови уговори су се потписивали између Југославије и земље имиграције. Године 1965. потписан је уговор између Југославије и Француске, наредне године с Аустријом и Шведском а 1968. године са СР Немачком. Упркос томе, према Ивановићу, и даље се велики број радника запошљавао "на црно". У Југославији се "први велики талас емиграције" збио 1968. док је 1973. године отишло рекордних 1, 1 милион Југословена (Vukšanović 1996, 297; Dobrijević 2007, 96), док је категорија "лица на привременом раду у иностранству" уведена тек у попису 1971. Како истиче Каролина Новиншћак, заједничко име за радне мигранте је подразумевало да они "настављају да припадају социјалистичкој Југославији" и да су отишли на привремени рад ограниченог трајања (2009, 127). Истовремено, привремени рад је означавао да СР Немачка, на пример, не жели да се претвори у земљу имиграције нити жели да интегрише радне мигранте (Novinščak 2009, 128). Када средином 1970-их западно-европске државе из економских разлога престају да примају неквалификовану радну снагу, то истовремено представља проблем за југословенску економију. Како истичу Алексићева и Чобанов, Немачка сада може да нађе јефтинију радну снагу из Молдавије, Кине, или Индије (2009, 88). Према Ивани Добријевић, "крхка домаћа економија није могла да издржи нагли и велики притисак повратника" (2007, 98). Југосло-

венске власти су 1976. године усвојиле програм за помоћ и реинтеграцију миграната (Dobrijević 2007, 98). Током 1980-их и кризе у држави гастарбајтери су виђени као извор сигурних финансија. Банке су нудиле посебне камате и кредите радницима на привременом раду у иностранству док је касније режим покушао да "привуче њихов новац и да створи нова радна места. . . ова иницијатива је пропала јер гастарбајтери нису били задовољни условима ове размене, а јавно мњење је било незадовољно због привилегија" (Marković 2009, 13). Током 1990-их и ратова на тлу бивше СФР Југославије, гастарбајтерске дознаке су представљале једини сигурни новац (Marković 2005, 152). Прилике се нису промениле ни у XXI веку. Како наводи Марковић, 2005. године новац од гастарбајтерских дознака је чинио "13% бруто домаћег производа у Србији" (2005, 158). Николић пише о економској важности дознака за Србију. "То што смо протеклих година за око петину више трошили него производили током године (2009 . . .) добрим делом је резултанта обилне помоћи Срба из дијаспоре. . . Дознаке које су, практично, штедња наших радника реализована у иностранству, од великог су значаја за покривање, пре свега, дефицита у спољнотрговинском билансу, односно за смањивање негативног салда текућег рачуна платног биланса" (Nikolić 2009, 80). Првуловић и Вучковић (2010, 290, 301) износе податке да "по становнику годишње у Србију долази више од 700 долара по основу дознака" и наглашавају да су дознаке "најважнији извор страног капитала" у земљи.

Гастарбајтери, гледани у почетку с подозрењем од стране социјалистичке државе и с подсмехом од стране грађана, допринели су, парадоксално, одржавању југословенског, али како показују новија истраживања, још увек доприносе одржавању и данашњег српског друштва. Гастарбајтери као радници на "привременом" раду у иностранству сачињавају део радне дијаспоре док су у иностранству. Кроз постојање дијаспоре, они повезују земљу емиграције и земљу имиграције. Тек трајно се настањујући у иностранству, губећи статус "двоструког припадника" и гостујућих радника, бивши гастарбајтери (и њихова деца) постају (будућа) перманентна дијаспора.

Завршна разматрања

У овом раду направила сам преглед разумевања појма "дијаспоре" и "радника на привременом раду у иностранству" да бих испитала шта се подразумева под дијаспором, како се постаје дијаспором и с тим у вези, када радници на привременом раду постају дијаспора. Иако се под дијаспором пре свега подразумева група људи трајно настањена ван земље свог порекла која и даље одржава организоване контакте са матицом и са

којом дели јак осећај идентитета и припадности, постоје и радне дијаспоре које су настале као последица радних миграција. Радници на привременом раду су представљали нискоквалификовану или неквалификовану радну снагу која је обављала најниже послове на лествици занимања и истовремено омогућавала западноевропским радницима да обављају квалитетније, квалификованије и боље плаћене послове. Таква политика запошљавања иностраних радника је уведена шездесетих година XX века у периоду обнове западно-европских држава којима је била неопходна помоћ у људству. Југословенски радници на привременом раду у иностранству су углавном одлазили у СР Немачку са намером да се, пошто се обогате и уштеде новац, врате кући и економски подигну свој друштвени статус и квалитет живљења. С друге стране, велики број је остајао у земљи емиграције иако је југословенска влада емиграцију сматрала привременом.

У неком наредном истраживању је неопходно одговорити на следећа питања која би допринела антрополошком и социолошком разумевању гастарбајтера. Колико и како су бивши гастарбајтери прихваћени у дијаспори као део дијаспоре? С друге стране, поставља се питање шта се дешава с повратницима? С обзиром на навике и искуства, неопходно је испитати да ли су "изоштени из друштва" и да ли у том случају постају врста "гастарбајтерске дијаспоре" у земљи матици? Промене које су уследиле у југословенском друштву, после Титове смрти а касније ратовима и распадом саме СФР Југославије, доносе нова истраживачка питања. Пре свега, да ли и какав утицај и улогу на радне миграције има ослобађање приватног предузетништва почев од 1990. године као и промена економског система и политичка стабилизација која је уследила од 2001. године (у периоду друге транзиције) у Србији?¹³ Затим, требало би спровести и истраживање о другој и трећој генерацији гастарбајтера, рођених у иностранству и испитати на који начин они желе себе да виде (као интегрисане у инострано друштво или као део дијаспоре) и на који начин су прихваћени у друштву? Сва ова питања указују да су гастарбајтери, привремени мигранти на раду у иностранству и шире гледано – дијаспора, плодно а недовољно истражено тле. Стога, антрополошка и социолошка истраживања ове области апсолутно доприносе не само бољем разумевању статуса и идентитета гастарбајтера, већ последично и земље њихове емиграције, односно, историјски гледано, СФР Југославије и у савремености Републике Србије.

¹³ О подели на два транзициона периода и њиховим карактеристикама в. Ковачевић (2006).

Литература

- Aleksić, Stojanka i Čobanov Milan. 2009. "Srbi u SR Nemačkoj: Uloga organizacije Srba u procesu društvene integracije". *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti* VII (4): 85-93.
- Антонијевић, Драгана. 2000. "Сватовац' и гламурозна венчања—свадебни феномени у североисточној Србији". У *Животни циклус. Реферати бугарско-српског научног скупа 12-16. јуни 2000*. Софија: Етнографски институт с музеј при БАН. Београд: Етнографски институт САНУ. Београд, 251-264.
- Barth, Frederik. 1969. Introduction to *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference*, ed. Frederik Barth, 9-38. Long Grove, Illinois: Waveland Press, Inc.
- Bratić, Dobrila i Malešević, Miroslava. 1982. Kuća kao statusni simbol. *Etnološke sveske* IV: 301-309.
- Ber, Vivijen. 2001. *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter Book World.
- Bobić, Mirjana. 2007. *Demografija i sociologija. Veza ili sinteza*. Beograd: Službeni glasnik.
- Brubaker, Rogers. 1995a. National Minorities, Nationalizing States, and External National Homelands in the New Europe. *Daedalus* 124 (2): 107-132.
- Brubaker, Rogers. 1995b. "The 'Diaspora' Diaspora". *Ethnic and Racial Studies* 28 (1): 1-19.
- Brunnbauer, Ulf. 2009. "Labour Emigration from the Yugoslav Region from the late 19th Century until the End of Socialism: Continuities and Changes". In *Transnational Societies, Transterritorial Politics. Migration in the (Post)Yugoslav Region, 19th-21st Century*, ed. Ulf Brunnbauer, 17-49. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Castles, Stephen. 1986. The Guest-Worker in Western Europe – An Obituary. *International Migration Review* 20 (4): 761-778.
- Castles, Stephen. 2006. *Back to the Future? Can Europe meet its Labour Needs through Temporary Migration?*, Working paper No. 1: 1-40. Available at: <http://www.imi.ox.ac.uk/pdfs/imi-working-papers/wp1-backtothefuture.pdf> [28 Jan 2011]
- Clifford, James. 1992. "Travelling Cultures". In *Cultural Studies*, eds. Lawrence Grossberg, Cary Nelson and Paula Treicher, 96-116. New York and London: Routledge.
- Clifford, James. 1994. Diasporas. *Cultural Anthropology, Further Inflections: Toward Ethnographies of the Future* 9 (3): 302-338.
- Cohen, Robin. 1997. *Global Diasporas: An Introduction*. London: UCL Press.
- Cohen, Robin. 2001. "Diasporas". In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, eds. Neil J. Smelser, Paul B. Baltes, 3642-3645. Palo Alto and Berlin: Elsevier Science Ltd.
- Dahinden, Janine. 2009. "Understanding (Post-) Yugoslav Migrations through the Lenses of Current Concepts in Migration Research: Migrant Networks and Transnationalism. In *Transnational Societies, Transterritorial Politics. Migration in the (Post)Yugoslav Region, 19th-21st Century*, ed. Ulf Brunnbauer, 251-265. München: R. Oldenbourg Verlag.

- Dayal, Samir. 1996. Diaspora and Double Consciousness. *The Journal of the Midwest Modern Language Association* 29 (1): 46-62.
- Dobrijević, Ivana. 2007. U potrazi za blagostanjem. Odlazak jugoslovenskih državljana u zemlje zapadne Evrope 1960-1977. *Istorija 20. veka* 2: 89-100.
- Dorido, Guido and Tobler Waldo. 1983. Push-Pull Migration Laws. *Annals of the Association of American Geographers* 73 (1): 1-17.
- Драгишић, Петар, 2009. Југословенски економски мигранти у Аустрији од почетка 60-их година до распада Југославије. *Токови историје* 1-2: 55-64.
- Дрљача, Душан. 1975. Село Љубичевац у Дунавском Кључу. *Развитак* 4-5: 51-57.
- Fauberg, H. Erin, Murphy B. Alexander and De Blij J. Harm. 2009. *Human Geography: People, Place, and Culture*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Hall, Stuart. 1990. "Cultural Identity and Diaspora". In *Identity: Community, Culture, Difference*, ed. Jonathan Rutherford, 222-237. London: Lawrence & Wishart Limited.
- Hall, Stuart. 1992. "The Question of Cultural Identity. In *Modernity and Its Futures*, eds. Stuart Hall, David Held and Tony McGrew, 274-316. Cambridge: Polity Press in association with the Open University.
- Ивановић, Владимир. 2008. "Брантова источна политика и југословенска економска емиграција у СР Немачкој. У 1968 — четрдесет година после, ур. Радмила Радић, 275-292. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Ivanović, Vladimir. 2009. Zaključivanje sporazuma o angažovanju jugoslovenske radne snage sa SR Nemačkom. *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti* VII (4): 25-40.
- Јањетовић, Зоран. 2008. "Полуслужбено партнерство-Југославија и Савезна Република Немачка шездесетих година XX века". У 1968 — четрдесет година после, ур. Радмила Радић, 259-274. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Ковачевић, Иван. 2006. Транзициона легенда о добитницима. *Етноантрополошки проблеми* 1 (2): 11-25.
- Levy, André. 2000. Diasporas through Anthropological Lenses: Contexts of Postmodernity. *Diaspora* 9 (1): 137-157.
- Марјановић, Милош. 1981. *Друштвене и културне промене у селима влашке етничке заједнице Неготинске крајине*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Marković, J. Predrag. 2005. Gastarbiters as the Factor of Modernization in Serbia. *Istorija 20. veka* 2: 145-162.
- Marković, Predrag. 2009. Izgubljeni u transmigraciji? Srpski gastarbajteri između svetova. *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti* VII (4): 7-24.
- Nikolić, Goran. 2009. Efekti iseljeničkih doznaka na ekonomski razvoj Srbije. *Hereticus. Časopis za preispitivanje prošlosti* VII (4): 69-84.
- Novaković, Aleksandra. 2005. Gastarbajterske svadbe u selima u okolini Požarevca. *The Post. Studentski antropološki časopis* 1: 31-36.
- Novinšćak, Karolina. 2009. "The Recruiting and Sending of Yugoslav 'Gastarbeiter' to Germany: Between Socialist Demands and Economic Needs". In *Transnational Societies, Transterritorial Politics. Migration in the (Post)Yugoslav Region, 19th-21st Century*, ed. Ulf Brunnbauer, 121-143. München: R. Oldenbourg Verlag.

- Oliveira-Roca, Marija. 1984. Tipovi migracije radnika u Jugoslaviji. *Sociologija sela* 83/86: 3-16.
- Panagakos, N. Anastasia and Horst A. Heather. 2006. Return to Cyberia: Technology and the Social World of Transnational Migrants. *Global Networks* 6 (2): 109-124.
- Patterson, Rubin. 2006. Transnationalism: Diaspora-Homeland Development. *Social Forces* 84 (4): 1891-1907.
- Павићевић, Александра. 2004. Нека питања спољних миграција југословенског становништва током друге половине двадесетог века — Време за преиспитивање? *Гласник Етнографског института ЛП*: 129-137.
- Pavlica, Branko. 2005. Migracije iz Jugoslavije u Nemačku— migranti, emigranti, izbeglice, azilanti. *Međunarodni problemi* LVII (1-2): 121-158. Dostupno na: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2005/0025-85550502121P.pdf> [28 Jan 2011]
- Popović, Nenad. 2008. *Svijet u sjeni*. Zagreb: Pelago.
- Првуловић, Владимир и Владимир Вучковић. 2010. Инвестициони потенцијал српске дијаспоре за улагања у нашу привреду – реалност или илузија. *Српска политичка мисао* 29 (3): 289-304.
- Радић, Тихомир. 1971. Одлазак радника са подручја Тимочке Крајине у иностранство ради привременог запошљавања. *Развукат* 6: 21-29.
- Rapport, Nigel. 2006. "Diaspora, Cosmopolis, Global Refuge: Three Voices of the Supranational City". In *Locating the Field: Space, Place and Context in Anthropology*, eds. Simon Michael Coleman and Peter Collins, 179-197. Oxford, New York: Berg Publishers.
- Redden, A. Charlotte. 1980. *A Comparative Study of Colombian and Costa Rican Emigrants to the United States*. New York: Arno Press Inc.
- Rhoades, Robert. 1996. "European Cyclical Migration and Economic Development. The Case of Southern Spain". In *Urban Life. Readings in Urban Anthropology*, eds. George Gmelch and Walter P. Zenner, 279-292. Prospect Heights, Illinois: Waveland Press, Inc.
- Ромелић, Живка и Стојановић, Марко. 1989. Неки елементи културе гастарбајтера ђердапских насеља. *Етнолошке свеске* X: 197-202.
- Селинић, Слободан. 2008. "Економска емиграција из Југославије шездесетих година XX века". У *1968 — четрдесет година после*, ур. Радмила Радић, 549-573. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Shierup, Carl-Ulrik. 1985. The Immigrants and the Crisis. *Acta Sociologica* 28 (1): 21-33.
- Shierup, Carl-Ulrik. 1990. *Migration, Socialism and the International Division of Labour. The Yugoslav Experience*. Avebury: Gower Publishing Company Limited.
- Shore, Cris. 1993. Inventing the 'People's Europe': Critical Approaches to European Community 'Cultural Policy'. *Man* 28 (4): 779-800.
- Spielvogel, J. Jackson, 2009. "Guest Workers and Immigrants". In *Western Civilization: since 1500*, 954-955. Belmont, CA: Wadsworth.
- Therborn, Göran. 1987. Migration and Western Europe: the Old World Turning New. *Science* 237 (4819): 1183-1188.
- Vertovec, Steven. 1999a. Three Meanings of 'Diaspora', Exemplified Among South Asian Religions. *Diaspora* 7(2): 1-37.

- Vertovec, Steven. 1999b. Conceiving and Researching Transnationalism. *Ethnic and Racial Studies* 22 (2): 1-14.
- Vuksanović, Gordana. 1996. Stanovništvo Srbije na radu u inostranstvu tokom XX veka. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* XXIV: 295-307.
- Vuksanović, Gordana. 1997. *Na putu do kuće. Studija o domaćinstvima i porodičnim odnosima povratnika sa rada u inostranstvu*. Novi Sad: Odsek za sociologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.
- Weiner, Myron. 1986. "Labor Migrants as Incipient Diasporas". In *Modern Diasporas in International Politics*, ed. Sheffer, Gabriel, 47-74. London: Croom Helm.

Marija Krstić

Department of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, Belgrade

The Diaspora and Temporary Migrant Workers: Basic Concepts

The paper looks at the phenomenon of migrant workers who emigrated to Western European countries after World War II. The labor demands created by the economic reconstruction of these countries, most notably Great Britain, West Germany, France, Switzerland, the Benelux countries, Sweden and Austria, coupled with low birth rates and high death rates, made it necessary for them to hire immigrant workers. On the other hand, poor economic conditions, few employment opportunities and a yearning for a higher standard of living drove workers from Italy, Spain, Portugal, Turkey, Yugoslavia, Greece, Ireland, Finland and North Africa to seek work abroad. These temporary migrant workers represent a link between their countries of origin and their host countries, and, as a group of people maintaining links with their native countries, they can also be considered their countries' diaspora. However, considering the temporary nature of their residence abroad, it is questionable whether they actually are a diaspora. It is for this reason that the paper juxtaposes the phenomena of the diaspora and temporary migrant workers in order to analyze the question of whether, when and how these workers become a diaspora. In particular, it focuses on migrant workers from Yugoslavia, usually referred to as "gastarbajteri" (*gastarbeiter*), who in the 1960s and 1970s migrated mostly to West Germany, Austria, Australia, France and Switzerland, and on their political treatment by the Yugoslav state.

Key words: diaspora, temporary migrant workers, Yugoslavia, gastarbeiter

La diaspora et les travailleurs temporaires à l'étranger:
notions fondamentales

Je traite dans cet article le phénomène des travailleurs temporaires à l'étranger qui, après la Seconde Guerre mondiale, avaient migré dans les pays de l'Europe de l'Ouest. Dans le but du renouveau économique, les pays occidentaux, avant tout la Grande Bretagne, l'Allemagne de l'Ouest, la France, la Suisse, les pays du Benelux, la Suède et l'Autriche, en raison de leur basse natalité et de leur haute mortalité, avaient été obligés d'embaucher la main d'œuvre étrangère. De l'autre côté, de mauvaises conditions économiques, l'impossibilité de trouver du travail et le désir d'un niveau de vie supérieur à celui existant dans leur pays d'origine, avaient motivé les travailleurs d'Italie, d'Espagne, du Portugal, de Turquie, de la République fédérative socialiste de Yougoslavie, de Grèce, d'Irlande, de Finlande et des pays d'Afrique du Nord à chercher du travail à l'étranger. Les travailleurs étrangers temporaires représentent un lien entre leur pays d'origine et le pays d'accueil. Par conséquent, les travailleurs immigrés, formant un groupe d'individus qui entretient des relations avec son pays d'origine, peuvent être aussi considérés comme de la diaspora du pays d'origine. D'un autre côté, vu le caractère « temporaire » de leur séjour, l'on peut se poser la question s'ils appartiennent vraiment à la diaspora. À ce propos, dans mon article je juxtapose les phénomènes de la « diaspora » et des « travailleurs étrangers temporaires » dans l'objectif de m'interroger si oui, quand et comment les travailleurs temporaires à l'étranger font réellement partie de la diaspora. Dans cet article un accent particulier a été mis sur ces travailleurs, communément appelés "*gastarbeiters*", qui au cours des années 60 et 70 partaient principalement pour la République fédérale d'Allemagne, l'Autriche, l'Australie, la France et la Suisse, puis sur l'attitude politique adoptée envers eux par l'État.

Mots clés: diaspora, travailleurs étrangers temporaires, RFS de Yougoslavie, *gastarbeiters*

Primljeno: 01.02.2011

Prihvaćeno: 01.03.2011